

מילים נרדפות וצמד הפכים מנחה

הרב אלחנן סמט

בשיעורים הקודמים למדנו על המילה המנחה שהתגלתה על ידי רוזנצוויג, בובר וקאסוטו, דיברנו בעיקר על הסוג הפשוט והנפוץ ביותר של המילה המנחה, דהיינו מילה שחוזרת מספר פעמים, בדרך כלל שבע או כפולה של שבע. בשיעור זה נלמד על מספר סוגים נוספים של מילים מנחות שניתן להיתקל בהן בסיפור המקראי.

סינונים וחילופי משמעות

סוג נוסף של מילה מנחה הוא מילים מנחות בסינונים (=נרדפות), דהיינו שהכתוב חוזר מספר פעמים בצורות שונות על אותה מילה. דוגמא לכך ניתן למצוא בפרשת שמות: "וַיְבַנֵּי יִשְׂרָאֵל פָּרוּ וַיִּשְׂרְצוּ וַיִּרְבּוּ וַיַּעֲצְמוּ בְּמַאֵד מְאֹד וַתִּמְלֵא הָאָרֶץ אֹתָם" [שמות א, ז]. כל המילים הללו הם בעצם אותו רעיון שחוזר על עצמו במספר מילים שונות. אם היינו חוזרים מספר פעמים על אותה מילה זה היה נשמע מוזר ולכן מחליפים את המילים במילים נרדפות.

סוג נוסף של מילה מנחה היא מילה מנחה עם חילופי משמעות. המילה המנחה בפרשת הביכורים, שנמצאת בראש פרשת כי תבוא, היא המילה נתן. אולם מילה זו לא כל פעם מופיעה באותה משמעות. במקרה שלנו, חלק מהמילים המנחות מתייחסות לנתינה מה' וחלק מתייחסות לנתינה ממצרים. בפסוק: "וַיִּתְּנוּ עֲלֵינוּ עֲבֹדָה קָשָׁה" [דברים כו, ו] השימוש בשורש נתן נראה לכאורה לא מתאים, אולם האמת שהשימוש במילה זו בא להשוות בין ה"מתנה" של מצרים למתנה של ה'. הנתינה האלוקית היא שחרור מהנתינה השלילית של מצרים.

דוגמא נוספת לכך ניתן למצוא בפרשת עקב. פרקים ח' ו-י"א בספר דברים עוסקים בארץ ישראל והמילה המנחה היא "ארץ". חז"ל היו ערים לעובדה זו ולכן הם אמרו שכל שהפרי קרוב יותר בפסוק למילה המנחה "ארץ" - הוא קודם בברכה לפירות האחרים. מתוך שבע הפעמים שהמילה המנחה ארץ מופיע בפרק י"א, בפעם הרביעית (האמצעית מתוך השבע) היא מתייחסת דווקא לארץ מצרים, וזאת במטרה להקביל אותה לארץ ישראל. שלא כמו מצרים, בארץ ישראל כדי לזכות לשפע ולגשם צריך לשמור על המצוות.

בשני המקרים ישנה חשיבות לכתוב את המילים המנחות בהקשרן כדי לבדוק האם הן נכתבו במשמעות זהה או בגלגולי משמעויות, דבר שחשוב לנו ביותר לצורך ניתוח נכון של הסיפור והבנת המסר שלו.

צמד הפכים מנחה

סוג נוסף וחשוב של מילים מנחות שהחוקרים לא שמו לב אליו זה צמד הפכים מנחה. בעוד שבמילה המנחה הרגילה אנו סופרים רק מילה אחת, במקרה של צמד הפכים מנחה אנו סופרים שתי מילים כאילו הן מילה אחת. צמדי הפכים הנפוצים ביותר הם: טוב ורע, שמים וארץ, ארץ וים, ברכה וקללה, ברוך וארור (על כל נרדפיהם השונים).

כמו במילה המנחה הרגילה, גם צמד הפכים אמור להופיע שבע פעמים (או כפולה של שבע). הצמד לאו דווקא חייב להיות צמוד אחד לשני. יתכן גם הבדל בכמות ההופעות של אחד הצדדים בצמד, על מנת להעביר מסר מסוים.

נעין בנאום הקצר של בני ישראל למשה בפרשת בשלח [שמות יד, יא-ב]:

1- "וַיֹּאמְרוּ אֶל מֹשֶׁה הַמְבַלֵּי אֵין קְבָרִים בְּמִצְרַיִם"

2- "לְקַחְתֵּנוּ לְמוֹת בַּמִּדְבָּר"

3- "מָה זֹאת עָשִׂיתָ לָנוּ לְהוֹצִיאָנוּ מִמִּצְרַיִם"

4- "הֲלֹא זֶה הַדְּבָר אֲשֶׁר דִּבַּרְנוּ אֵלֶיךָ בְּמִצְרַיִם"

5- "לֵאמֹר חֲדַל מִמֶּנּוּ וְנַעֲבֹדָה אֶת מִצְרַיִם"

6- "כִּי טוֹב לָנוּ עֲבַד אֶת מִצְרַיִם"

7- "מִמֵּתְנוּ בַּמִּדְבָּר"

ניתן בקלות לשים לב שיש פה צמד הפכים: מצרים - מדבר. המדבר מופיע פעמיים כמקום מוות ומצרים כמקום שאמנם יש בו עבדות אך לפחות זהו מקום חיים. בנאום זה בני ישראל טוענים שעבדות עדיפה על פני מוות, בניגוד מוחלט לגישה שנקטו בה אנשי מצדה שבחרו להתאבד ולמות על פני נפילה בשבי ועבדות. בנאום זה מופיעה פעמיים המילה 'מדבר' וחמש פעמים המילה 'מצרים'. זהו נאום שבו אין מילה מנחה אלא צמד הפכים מנחה והם נותנים משמעות הפוכה למילים אלו מאשר המשמעות שרגיל לתת להם הקורא הרגיל.

עלה וירד

בפרק י"ט בספר שמות מופיעים פעמים רבות המלים 'עלה' ו-'ירד', נציג את הפסוקים בטבלה:

ירד	עלה	
"כִּי בַיּוֹם הַשְּׁלִישִׁי יֵרֵד" [פסוק יא]	"וּמֹשֶׁה עָלָה אֶל הָאֱלֹהִים" [פסוק ג]	1
"וַיֵּרֵד מֹשֶׁה מִן הָהָר אֶל הָעָם" [פסוק יד]	"הַשְּׁמָרוּ לָכֶם עֲלוֹת בְּהָר" [פסוק יב]	2
"מִפְּנֵי אֲשֶׁר יֵרֵד עֲלֵיו ה' בְּאֵשׁ" [פסוק יח]	"בְּמִשְׁחָ הַיַּיִבֵּל הִמָּה יַעֲלוּ בְּהָר" [פסוק יג]	3
"וַיֵּרֵד ה' עַל הַר סִינַי" [פסוק כ]	"וַיִּקְרָא ה' לְמֹשֶׁה... וַיַּעַל מֹשֶׁה" [פסוק כ]	4
"יֵרֵד הָעֵד בְּעָם" [פסוק כא]	"לֹא יִכַּל הָעָם לַעֲלֹת" [פסוק כג]	5
"לָךְ רֵד" [פסוק כד]	"וַעֲלִיתְ אַתָּה וְאַהֲרֹן עִמָּךְ" [פסוק כד]	6
"וַיֵּרֵד מֹשֶׁה אֶל הָעָם" [פסוק כה]	"וְהַפְּהָנִים וְהָעָם אֵל יְהוָה לַעֲלֹת" [פסוק כד]	7

היוצא דופן בפרק זה הוא הפסוק: "וְהָרַ סִינַי עָשָׂן כְּלוֹ מִפְּנֵי אֲשֶׁר יֵרֵד עֲלָיו ה' בְּאֵשׁ וַיַּעַל עָשָׂנוּ כְּעָשָׂן הַכִּבְבָּשָׁן" [פסוק יח]. כיון שבכל שאר ההופעות של צמד ההפכים המנחה עלה-ירד, העולים והיורדים הם ה' משה וישראל ואילו כאן העולה הוא העשן שאינו קשור לסיפור שלנו ולכן הופעה זו של השורש עלה לא תיספר.

כמו שראינו בחלק הראשון של השיעור, ממעקב אחר ההופעות של המילה המנחה ובדיקת המשמעות שלה בכל הופעה, ניתן להבין יותר על העומק והמסר של הסיפור. אם נעקוב אחר ההופעות של המילים בסיפור שלנו נגלה שה' יורד בשלושה מקרים וכל שאר הירידות מתייחסות למשה. לגבי

ההופעות של המילה 'עלה' נגלה שישראל עולים ארבע פעמים וכל יתר הפעמים מדובר על ציווי לא לעלות כגון: "בְּמִשְׁךָ הַיָּבֵל הִמָּה יַעֲלוּ בְּהָר" [פסוק יג] שזוהי אמירה שלילית שמשמעותה לא לעלות עד משוך היובל.

על מנת להסביר את ההופעות השונות של המילים נציע את הסברו של עמוס גאולה. הקב"ה תמיד למעלה ומרומם מכולם ולכן הוא תמיד צריך לרדת. ישראל לעומת זאת, מקומם בארץ ולכן הם אף פעם לא עולים. בניגוד לחד צדדיות של הקב"ה וישראל, משה גם עולה וגם יורד. צמד ההפכים 'עלה' ו'ירד' מתייחס למשה שבע פעמים (שלוש פעמים עליה וארבע פעמים ירידה).

כל הבנת הסיפור תלויה בהבנה זו. כאשר ה' מופיע בשמים הוא רכוב על מרכבה וכאשר הוא מופיע בהיכל הוא יושב על כיסאו. בהר סיני ה' רכוב על ההר ובמשכן על הארון והכרובים. בחלום יעקב בבית אל ה' רכוב על הסולם המקשר את הבית עם העליה (בית אל). בכל מקום שיש חזון של הופעת ה' הוא מלווה במלאכים חוץ מהר סיני. דבר זה מסבירים חז"ל בסיפור על התקוממות המלאכים נגד משה ("מה לילוד אשה בינינו?" [שבת פח, ב]). התורה לא שייכת למלאכים ומשה בסיפור זה מחליפם.

ההבחנה בין השכינה המתגלה לבין העם היא חד משמעית. ה' יורד ולעם אסור לעלות, רק משה עולה ויורד ומקשר ביניהם. משה מצד אחד הוא אדם שהתורה ודיניה חלים עליו ומצד שני הוא כמלאך שנטול את התורה. ה' הנותן ובני ישראל המקבלים והמקשר הוא משה. אולם, עיקר תכליתו של משה זה להיות אדם ולא להיות מלאך ולכן משה 'ירד' ארבע פעמים ואילו 'עלה' רק שלוש פעמים. כל עליותיו של משה הם על מנת לרדת, זהו תפקידו של הנביא.

ראינו, אם כן, צמד הפכים מאוד חשוב. ישנן מילים מנחות שאם לא עמדת עליהם יתכן שלא הבנת כלל את הסיפור. בניגוד לשירה המודרנית שבה מתחילים מהאידיאה, התורה נכתבה כמו משורר שעוד לפני שידוע מה השיר והרעיון יש לו את המילים שעליהם הוא יתווה את השיר. לכן, ישנם סיפורים בתורה שלפני הסיפור כבר קדמו המילים שעל בסיסם נתווה הסיפור.

דוגמאות נוספות לצמד הפכים מנחה

על נושא זה ניתן לקרוא עוד בהרחבה במאמרי "אליהו מול אחזיהו ושלוחיו - עיונים במלכים ב' פרק א" שפורסם במגדים כ"ו. נביא כאן מספר דוגמאות נוספות לנושא זה ממקומות שונים בתנ"ך.

בפרשת קרח [במדבר טז] ישנה דוגמה נוספת לשימוש בשורשים עלה וירד כמילים מנחות. הסיבה לשימוש במילים המנחות הללו בסיפור זה הוא כיון שמשה דרש מהם לעלות אליו והם החליטו שלא יעלו ולכן הם נענשו בירידה אל בטן האדמה.

- 1- "וַיִּשְׁלַח מֹשֶׁה לְקָרָא לְדָתָן וְלָאֲבִירָם בְּנֵי אֶלְיָאֵב וַיֹּאמְרוּ לֹא נֵעֲלֶה" [פסוק יב].
- 2- "הִמָּעַט כִּי הֵעֲלִיתֶנּוּ מֵאֶרֶץ זָבַת חֶלֶב וְדָבַשׁ לְהַמִּיתֶנּוּ בַּמִּדְבָּר" [פסוק יג].
- 3- "הַעֵינִי הָאֲנָשִׁים הֵהֱמָה תִּנְקַר לֹא נֵעֲלֶה" [פסוק יד].
- 4- "דַּבֵּר אֶל הָעֵדָה לֵאמֹר הֵעֲלוּ מִסְבִּיב לְמִשְׁכַּן קָרַח דָּתָן וְאֲבִירָם" [פסוק כד].
- 5- "וַיַּעֲלוּ מֵעַל מִשְׁכַּן קָרַח דָּתָן וְאֲבִירָם מִסְבִּיב" [פסוק כז].
- 6- "וּבִלְעָה אֹתָם וְאֵת כָּל אֲשֶׁר לָהֶם וַיִּרְדּוּ חַיִּים שְׂאֵלָה" [פסוק לו].
- 7- "וַיִּרְדּוּ הֵם וְכָל אֲשֶׁר לָהֶם חַיִּים שְׂאֵלָה" [פסוק לג].

טוב - רע

דוגמא נוספת ניתן למצוא בסיפור על אחאב מלך ישראל ויהושפט מלך יהודה שרצו לצאת למלחמה נגד מלך ארם אשר לא כיבד את ההסכמים איתם. יהושפט שאל את נביאי השקר של אחאב האם כדאי להם לצאת למלחמה והם אמרו להם שיצאו. יהושפט רוצה להביא נביא נוסף ואחאב אומר 'יש לי עוד נביא אחד ששונא אותי'. מביאים את מיכיהו והשליח שנשלח אליו אומר לו שפעם אחת יהיה כמו כולם ויגיד דברים טובים, אולם מיכיהו אומר שאחאב ימות בקרב. אחאב שומע ממנו שהוא יפסיד ואומר ליהושפט 'אמרתי לך שהוא שונא אותי ואומר עלי רק דברים רעים' ואז מיכיהו פותח בנאום שאם יצא למלחמה יפסיד כי כך ה' החליט [מלכים א, כב].

צמד ההפכים המנחה בסיפור זה הוא טוב ורע. הסיבה לבחירה בצמד הפכים זה הינה כי הסיפור דן בשאלה מה טוב ומה רע. מה שאחאב תופס כרע (אי יציאה למלחמה) הוא באמת טוב (כי כך הוא לא ימות) ומה שהוא תופס כטוב (יציאה למלחמה), הוא באמת רע (כי הוא ימות). 400 הנביאים אומרים טוב שהוא רע (לצאת למלחמה) ומיכיהו אומר רע שהוא טוב (לא לצאת). את החשיבות הזו ממחיש הכתוב באמצעות טוב ורע.

בסיפור על דוד שמתחבא במערה בעין גדי, המערה שאליה נכנס שאול להסך רגליו ודוד כורת כנף מעילו [שמואל א, כד], יש שני נאומים שכאשר שמצרפים את שניהם המילים טוב ורע חוזרות 7 פעמים. בסיפור על שאול שסרה ממנו רוח אלוקים ושרתה עליו רוח רעה, עבדיו מציעים לו להביא לו מישהו שינגן לפניו ויסיר מעליו את הרוח הרעה [שמואל א, טז]. גם בסיפור זה השורשים רע וטוב מופיע 7 פעמים.

סיפור נוסף הוא הסיפור על דוד ואביגיל, אשת נבל הכרמלי. אביגיל רוצה לשכנע אותו לא להרוג את נבל ומסבירה לו באמצעות המילים רע וטוב מדוע המעשה שהוא רוצה לעשות, דהיינו להרוג את נבל, זה מעשה רע ומה באמת טוב ונכון לעשות במקרה כזה [שמואל א, כה]. בסיפור זה צמד המילים המנחות מופיע 14 פעמים.

בשר - רוח

דוגמא נוספת לצמד הפכים מנחה הם הצמד בשר ורוח. צמד זה אינו צמד הפכים רגיל של שני הפכים שסותרים האחד את השני אלא הם משלימים אחד את השני, כיון שהרוח נותנת חיים בבשר או כפי שאמר ישעיהו: "וּמְצָרִים אָדָם וְלֹא אֵל וְסוֹסֵיהֶם בְּשָׂר וְלֹא רוּחַ" [לא, ג].

דוגמא אחת ניתן להביא מסיפור קברות התאוה [במדבר יא] בו חוזר צמד מילים זה 14 פעמים - 8 פעמים מופיעה המילה בשר ו-6 פעמים המילה רוח:

- 1- "וַיִּבְכוּ גַם בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וַיֹּאמְרוּ מִי יֹאכְלֵנוּ בָּשָׂר" [פסוק ד].
- 2- "מֵאֵין לִי בָּשָׂר לְתֵת לְכָל הָעָם הַזֶּה" [פסוק יג].
- 3- "כִּי יִבְכוּ עָלַי לֵאמֹר תִּנְהַלְנוּ בָּשָׂר וְנֹאכְלָהּ" [פסוק יג].
- 4- "וְאַצְלֹתִי מִן הַרוּחַ אֲשֶׁר עָלַי וְשָׁמַתִּי עֲלֵיהֶם" [פסוק יז].
- 5- "וְאֵל הָעָם תֹּאמַר הֲתִקְדָּשׁוּ לְמַחֵר וְאַכְלֹתֶם בָּשָׂר" [פסוק יח].
- 6- "כִּי בְּכִיתֶם בְּאָזְנֵי ה' לֵאמֹר מִי יֹאכְלֵנוּ בָּשָׂר" [פסוק יח].
- 7- "כִּי טוֹב לָנוּ בְּמִצְרַיִם וְנִתֵּן ה' לָכֶם בָּשָׂר וְאַכְלֹתֶם" [פסוק יח].
- 8- "וְאַתָּה אֲמַרְתָּ בָּשָׂר אֶתְּן לָהֶם וְאָכְלוּ חֲדָשׁ יָמִים" [פסוק כא].
- 9- "וַיֹּאצֵּל מִן הַרוּחַ אֲשֶׁר עָלָיו וַיִּתֵּן עַל שִׁבְעִים אִישׁ הַזְּקֵנִים" [פסוק כה].

- 10- "וַיְהִי כַּנּוּחַ עֲלֵיהֶם הַרוּחַ וַיִּתְנַבְּאוּ וְלֹא יָסֵפוּ: [פסוק כה].
- 11- "וַתֵּנַח עֲלֵיהֶם הַרוּחַ וְהִמָּה בְּכַתְּבִים וְלֹא יָצְאוּ הָאֱהָלָה" [פסוק כו].
- 12- "וַיְמִי יִתֵּן כָּל עִם ה' נְבִיאִים כִּי יִתֵּן ה' אֶת רוּחוֹ עֲלֵיהֶם" [פסוק כז].
- 13- "וְרוּחַ נְסֵעַ מֵאֵת ה' וַיִּגַּז שְׁלֹיִם מִן הַיָּם" [פסוק לא].
- 14- "הַבָּשָׂר עוֹדֶנָּה בֵּין שְׁנֵיהֶם טָרָם יִכְרֹת" [פסוק לג].

אחת הקושיות על סיפור זה היא מה הוא הקשר בין מינוי שבעים הנביאים לבשר, לכאורה מדובר על שני סיפורים שונים. אולם, הפתרון לכך הוא הקשר בין בשר ורוח. הבשר פה, בניגוד לסוסים של ישעיהו, זה בשר לאכילה - תאוה גסה של אוכל. לבעיה זו מוצעים בסיפור זה שתי פתרונות: הראשון, לתת להם בשר ולהענישם ולצורך כך מגויסת פעם אחת הרוח, כדבר מציאותי. הפתרון השני הוא להגדיל את הרוח, והפעם כדבר רוחני. כנגד האספסוף שמתאווים לבשר, יאצילו רוח על שבעים הזקנים - הניגוד הקוטבי לבשר. אמנם בסיפור זה הבשר מנצח וכהוכחה לכך הוא מופיע פעמיים יותר מהרוח, אולם בסיפור זה ה' מלמד אותנו איך לנצח את הבשר באמצעות הרוח.

לסיכום, בשיעור זה למדנו על סוג חדש של מילים מנחות: מילים נרדפות מנחות וכן צמד הפכים מנחה שהם, בדרך כלל, צמד מילים קבועות החוזרות על עצמן מספר רב של פעמים. הוכחנו את קיומם ממקומות שונים בתנ"ך והראנו איך בכל סיפור הבנת המסר שהתנ"ך רוצה להביע בסיפור זה שזורה במילים המנחות של הסיפור.